

Emile en Sophie wisselen boeken uit Lectuur en meisjesopvoeding bij Rousseau

Hans van Crombrugge

Hans van Crombrugge is als hoogleraar verbonden aan de Vakgroep Pedagogiek van de Universiteit Gent. Correspondentieadres: Henri Dunantlaan 1, B-9000 Gent.

Trefwoorden

Trefwoorden: opvoeding, geschiedenis, Rousseau, meisjes

'Sophie, zei ik op een dag, ruil met Emile wat boeken. Geef hem je *Télémaque*, zodat hij leert op hem te gelijken; en dat hij jou de *Spectateur*, die je zo graag leest, geeft. Bestudeer daarin de plichten van de eerbare dames, en bedenk dat over twee jaar deze deugden die van jou zullen zijn.' (Rousseau, 1951/1762, p. 573) [\[1\]](#)

Inleiding

'Ik haat boeken; ze leren alleen maar te spreken over wat men niet kent.' (Rousseau, 1951/1762, p. 210) In de pedagogische historiografie is Rousseaus afkeer van boeken gemeengoed. In tegenstelling tot de gangbare opvattingen binnen de Verlichting dat boeken een belangrijk middel voor de zedelijke verheffing van mens en samenleving waren, wees Rousseau vooral op de negatieve aspecten van lectuur (Fourny, 1990). Hierbij keerde hij zich niet enkel tegen de zogenaamde 'slechte boeken', maar stelde hij boeken als een principiële kwaad voor. In de ideale 'natuurlijke' opvoeding - zoals beschreven in de *Emile* - horen boeken eigenlijk niet thuis. Slechts één boek kent genade: *Robinson Crusoe* en wel omdat dit boek alle andere lectuur overbodig zou maken. *Robinson Crusoe* leert Emile juist wat men niet via boeken kan leren: het verhaal laat toe Emile de ware verhoudingen tussen de dingen te laten ervaren, zonder hem op te zadelen met de vooroordelen van de mensen. Zoals de opvoeding een negatieve opvoeding moet zijn in de zin dat de steeds beschikbare opvoeder juist daar is om al het menselijke ver weg te houden bij de opvoeding, zo heeft *Robinson Crusoe* de functie een opvoeding zonder lectuur mogelijk te maken (Jurt, 1994, p. 542).

Er is echter nog een ander boek dat een belangrijke rol speelt: *Les Aventures de Télémaque*. Dit boek van Fénelon wordt gelezen door Sophie, het meisje dat voorbestemd is om later met Emile door het leven te gaan en van wie de opvoeding uitvoerig beschreven wordt in het laatste deel van de *Emile*. In menig opzicht is *Les Aventures de Télémaque* de antipode van *Robinson Crusoe*. Het boek van Fénelon uit 1699 brengt het verhaal van de zoon van Odysseus die samen met zijn begeleider Mentor op zoek gaat naar zijn vader die maar niet terugkeert van de oorlog tegen Troje. Dit verhaal is een aanvulling op de *Odyssea* van Homeros, waarin de avonturen van Telemachus niet beschreven worden. Het boek dat Fénelon schreef om te gebruiken bij de opvoeding van de kleinzoon van Louis XIV, kan gelezen worden als een *Bildungsroman*. In tegenstelling tot *Robinson Crusoe* speelt het verhaal zich echter niet af op een onbewoond eiland: Telemachus maakt op zijn reis juist kennis met alle mogelijke culturen en samenlevingen.

In de secundaire literatuur - waarvoor de interpretatie van Barbra de Negroni model staat - wordt de

lectuur van *Les Aventures de Télémaque* door Sophie begrepen tegen de achtergrond van het fundamentele verschil tussen de opvoeding van jongens en meisje (De Negroni, 1987). Emile krijgt met *Robinson Crusoe* een identificatiemogelijkheid om in de onvermijdelijke *état civile* zo natuurlijk mogelijk te functioneren. Sophie, die als vrouw een geprivilegieerde relatie tot de natuur heeft, moet een andere identificatiemogelijkheid krijgen om te kunnen gaan functioneren in de maatschappelijke toestand. Dit wil zeggen dat ze enerzijds het voorbeeld moet krijgen van haar positie van afhankelijkheid van de man en anderzijds van de ideale man waaraan ze zich geheel kan wijden. *Les Aventures de Télémaque* levert beide elementen: Telemachus is de ideale man die in de persoon van Emile werkelijkheid zal worden en doorheen de avonturen leert Sophie de ideale hiërarchische maatschappelijke verhoudingen kennen. Ter staving van deze interpretatie wordt aangevoerd dat Emile zelf ook *Les Aventures de Télémaque* moet lezen, en wel juist omwille van de politieke inzichten ervan.

Deze gangbare interpretatie van Rousseaus opvatting over het gebruik van boeken in de opvoeding is echter om verschillende redenen onbevredigend. Zijn houding ten aanzien van boeken is veel complexer dan een dergelijke interpretatie laat vermoeden, op de eerste plaats omdat zijn opvattingen over de verhouding van natuur en maatschappij erg complex zijn. Deze complexiteit heeft niet alleen gevolgen voor zijn pedagogisch denken, maar bepalen ook zijn opvattingen over verschillen en gelijkenissen tussen man en vrouw (verg. Martin, 1985). Gewoonlijk wordt Rousseau gelijkgesteld met een 'terug naar de natuur'. De inzet van Rousseaus oeuvre is evenwel niet de terugkeer naar een natuurlijke oorspronkelijke staat, maar juist de onmogelijkheid van een dergelijk ondernemen.

In zijn werk thematiseert hij de mogelijkheden en grenzen van de politieke, morele en pedagogische strategieën voor een terugkeer naar de natuur, waarbij hij vooral wijst op de onoplosbare tragiek van het menselijk bestaan dat naar een oorspronkelijke natuur verlangt. Opgave is dan tegenover deze tragiek een juiste - deugdzaam - houding te vinden (Van Crombrugge, 1995). Zo brengt de *Emile* niet zozeer het verhaal van een natuurlijke opvoeding, als wel het relaas van een opvoeding die aanvankelijk 'natuurlijk' wil zijn, maar die omwille van de onvermijdelijke maatschappelijke gesitueerdheid van de mens omslaat in waardenoverdracht. In deze houdt de opvoeder waarden en deugden voor aan de hand waarvan de mens die geen toegang meer heeft tot een oorspronkelijke natuurlijke goedheid, zich tegenover de maatschappelijke 'onwaarden' kan verzetten. Bovendien onderlijnt Rousseau dat deze deugdzaamheid geen sluitende garanties biedt tegen verder verval. Zo beschrijft hij in een ongepubliceerd fragment hoe Emiles opvoeding op een mislukking uitloopt (Rousseau, 1969).

Rousseaus houding tegenover boeken is doordrongen van een vergelijkbare tragiek. Terwijl de boekdrukkunst oorzaak van veel persoonlijk en maatschappelijk leed is, is lectuur ook de enige mogelijkheid om dat leed te verdragen. Zijn eigen autobiografische geschriften staan daarom ook bol van zowel verwijten als *éloges* aan lectuur. In zijn politieke geschriften wijst hij ook niet alleen op het nefaste gevolg van het bestaan van boeken waardoor allerlei filosofische droombeelden niet uit de wereld geraken, maar gebruikt hij voortdurend en heel expliciet boeken en verwijzingen naar boeken om zijns inziens foutieve denkbeelden en foutieve lectuur te bekritisieren (Ganachaud, 1999). Trouwens, in de *Emile* zegt hij niet alleen dat hij boeken haat omdat ze mensen leren spreken over aangelegenheden waarover ze niets weten, maar heeft hij het ook over 'l'art si utile et si agréable'

waardoor mensen gevoelens en verlangens kunnen communiceren zonder vast te zitten aan de geografische afstand (Rousseau, 1951/1762, p. 116). Emile geeft bovendien voortdurend blijk van veel meer dan alleen maar *Robinson Crusoe* gelezen te hebben. Om maar een voorbeeld te noemen: Emile begrijpt Sophie aanvankelijk niet, omdat hij alleen Telemachus van Homeros kent, wat op zijn minst de idee dat Emile alleen *Robinson Crusoe* zou mogen lezen relativeert (idem, p. 525). Ook wisselt Rousseau zijn principiële stellingnamen voortdurend af met pragmatische overwegingen. Zo stelt hij dat Emile - als hij dan toch leest - vooral de klassieken moet lezen. Deze worden als waardevol ervaren en geplaast tegenover de compilatiewerken die Rousseau helemaal niet kan appreciëren (ibidem, p. 429). Moet men de realiteitswaarde van boeken wantrouwen, werken waarin teksten *à la carte* verzameld worden, moeten zeker gemedend worden (Termolle, 1999).

In de gangbare interpretaties wordt *Les Aventures de Télémaque* een pedagogische functie, analoog aan die van *Robinson Crusoe* toegedicht. Hierbij wordt verondersteld dat jongens en meisjes fundamenteel verschillen en daarom ook op een andere wijze opgevoed moeten worden. Als meisje moet Sophie vooral voorbereid worden op een aan de man ondergeschikte rol. Een dergelijke redentatie gaat echter voorbij aan de complexiteit van de vrouwbeelden bij Rousseau. Zoals de menselijke natuur voor Rousseau geen eenduidig gegeven is, zo zijn de vrouwelijke en mannelijke natuur niet zonder meer complementaire gegevens. Uitspraken over de natuur van het seksuele verschil en over de taakverdeling tussen geslachten zijn bij Rousseau niet eenduidig (Martin, 1985). Hoogstens kan gesproken worden over geslachtelijke deugden die op verschillende wijze gerealiseerd moeten worden in de verschillende rollen die vrouwen - als minnares, echtgenote, huishoudster, moeder van de kinderen - te vervullen hebben (verg. De Graaf (1996) en de daar besproken literatuur). En ook hier wijst Rousseau vooral op de onmogelijkheid tegelijk alle rollen op een harmonische wijze te vervullen. Zowel *Julie ou la nouvelle Héloïse*, als het fragment *Emile et Sophie ou les solitaires* brengen verhalen van de tragiek van de vrouw die zowel mens, moeder als echtgenote dient te zijn (van Crombrugge, 1995).

Dat *Les Aventures de Télémaque* toevallig en individueel gelezen wordt door Sophie, wordt in de gangbare interpretaties als onbelangrijk beschouwd. Het heet dat bij Rousseau niets toevallig gebeurt. Dat laatste is waar, maar in het geval van Sophies lectuur wijst niets op een arrangement vanwege de opvoeders, daar waar bij andere 'toevalligheden' in de opvoeding van Emile Rousseau duidelijk de hand van de gouverneur terzake aangeeft. Het lijkt wel alsof het feit dat *Les Aventures de Télémaque* geschreven is door Fénelon - de door Rousseau aanbeden auteur van *De l'Education des Filles* - volstaat om aan het boek een positieve pedagogische betekenis toe te kennen.

Op verwijzingen naar andere lectuur wordt in de gangbare interpretaties niet ingegaan, laat staan dat men deze kritisch zou analyseren. Emile en Sophie lezen nochtans andere boeken. Eén daarvan is *Le Spectateur*. Deze *Spectateur* die door Sophie blijkbaar graag gelezen wordt, wordt op uitdrukkelijk verzoek van de gouverneur door Emile aan Sophie gegeven, in ruil voor het boek van Fénelon. De gouverneur heeft met deze uitwisseling een uitdrukkelijke bedoeling: het leren van haar deugden en plichten als vrouw (Rousseau, 1951/1762, p. 573). Terwijl in de gangbare interpretaties aandacht is voor Emiles lectuur van *Les Aventures de Télémaque*, wordt nergens over deze ruil gesproken, noch wordt ingegaan op de uitgesproken pedagogische bedoeling van de gouverneur. Om één of andere reden vindt men dit niet belangrijk. Zoals men evenmin in de analyses het feit betreft dat Rousseau, die zegt dat meisjes beter niet kunnen leren lezen, in *Julie ou la nouvelle Héloïse* - in de

twaaftde brief van het eerste deel - de gouverneur een bibliotheek laat samenstellen voor de opvoeding van Julie (Rousseau, s.d./1761, pp. 24-28; Pau-Gillot, 1999).

In wat volgt zullen we nu juist op deze 'vergeten' elementen ingaan, omdat ze een ander licht werpen op de houding van Rousseau inzake het gebruik van boeken in de meisjesopvoeding. Meer in het bijzonder zullen we nagaan welke rol *Les Aventures de Télémaque* in verhouding tot de *Spectateur* in de opvoeding van Sophie speelt. Hierbij vertrekken we van de denkbeelden van Fénelon over het gebruik van boeken bij de opvoeding van meisjes. Fénelon is immers niet alleen de auteur van *Les Aventures de Télémaque*; ten tijde van Rousseau waren zijn ideeën over de opvoeding van meisjes ook de norm (Chérel, 1970/1917; Heinrich, 1930, pp. 81-112).

Sophie leest *Les Aventures de Télémaque* of hoe het niet hoort volgens Fénelon

In zijn *De l'éducation des Filles* gaat Fénelon nader in op de lectuur van meisjes en het gebruik van boeken in de opvoeding (Fénelon, s.d./1678). Hij koppelt twee voorwaarden voor een pedagogisch verantwoord gebruik van boeken. Vooreerst moeten de boeken nuttig zijn. Ze mogen geen onbereikbare idealen voorhouden. Dergelijke 'hersenschimmen' ('chimères') maken de meisjes alleen maar ongelukkig. Door de lectuur van onrealistische literatuur gaan de meisjes zich isoleren van de werkelijkheid die immers niet beantwoordt aan hun hooggestemde idealen (idem, pp.22-23). Een tweede voorwaarde voor een pedagogische lectuur - welke in de opvoedingsvisie van Fénelon geïmpliceerd is - is dat de moeder/opvoeder steeds op de hoogte moet zijn van wat het meisje leest. De lectuur moet een aangrijpingspunt ('ouverture') voor een pedagogisch gesprek zijn. Veel erger dan onaangepaste lectuur, is het meisje aan zichzelf overlaten (ibidem, p. 114, 130). Omwille van deze twee vereisten, moet de bibliotheek van meisjes niet alleen zorgvuldig samengesteld worden, maar moeten de meisjes ook van zeer nabij gevolgd worden door de opvoeder.

Wanneer we nu teruggaan naar Sophie en haar lectuur van *Les Aventures de Télémaque* van Fénelon, dan zien we dat Rousseau hier juist een voorbeeld geeft van hoe het niet mag volgens diezelfde Fénelon. Rousseau speelt Fénelons boek heel subtiel uit tegen de aanwijzingen van Fénelon over het lezen. Eerst schildert Rousseau het beeld van Sophie die heel harmonisch samenleeft met haar ouders en die - en dit wordt heel uitdrukkelijk gesteld - 'niet gevormd is door lectuur, maar louter door gesprekken met haar vader en haar moeder, door haar eigen nadenken en door wat ze zelf waargenomen heeft in het beetje wereld dat ze gezien heeft' (Rousseau, 1951/1762, p. 501). In het geheim leest Sophie echter een boek dat ze toevallig gevonden heeft: *Les Aventures de Télémaque* van Fénelon. Ze houdt deze lectuur voor zichzelf en Rousseau vermeldt dat Sophie zwijgzaam wordt: haar humeur wijzigt, de spontane omgang met de ouders stukt. De oorzaak van de verandering van de gezins sfeer is de inhoud van het boek. Sophie is verliefd geworden op een geheel onrealistische Telemachus. Sophie verwijt als het ware haar ouders dat ze haar zo'n onwerkelijk boek hebben laten lezen en haar zulke hoge idealen hebben leren koesteren: wat baten dergelijk idealen immers als ze niet bestaan. 'Ach moeder! Waarom heeft u mij de deugd veel te beminnelijk weergegeven? Het is veeleer uw fout dan de mijne, als ik alleen haar kan beminnen' (idem, p. 513). Hiermee verwoordt Sophie de kritiek van Fénelon ten aanzien van de lectuur van 'verhalen van hersenschimmige avonturen' (Fénelon, s.d./1678, p. 22).

De keuze van het boek is bij dit alles niet toevallig. Het boek was een bestseller in die tijd (Goré, 1968/1699). Fénelon is bovendien ook bekend als de auteur van *De l'éducation des filles* (1678), een

traktaat dat ook nog in Rousseaus tijd duidelijk de standaard is bij het nadenken over meisjesopvoeding. Fénelon heeft daarin gesteld, zoals reeds aangegeven, dat meisjes wel degelijk mogen lezen, maar onder bepaalde voorwaarden. Deze voorwaarden zijn in de geschetste situatie niet vervuld. De lectuur van het boek van dezelfde Fénelon wordt gehanteerd als voorbeeld van hoe het niet mag. De geheime verliefdheid en jaloezie verstoren Sophies rust en brengen haar opvoeding, die tot dan toe rimpelloos verlopen was, in gevaar. Opmerkelijk is de structurele parallellie tussen deze situatie en twee andere situaties: één in de *Emile* zelf en één uit *Les Aventures de Télémaque*. Een eerste parallel of spiegelbeeld betreft de jaloezie van Sophie ten aanzien van Eucharis. In de secundaire literatuur legt men de nadruk op het feit dat Sophie verliefd is op Telemachus. In feite onderlijnt Rousseau vooral het feit dat Sophie jaloeziers is: ze is de rivale van Eucharis. Eucharis is een en al passie voor Telemachus. Haar passie wordt Sophies onrust. De wijze waarop Rousseau het verhaal vertelt legt het accent derhalve niet zozeer op een mogelijke identificatie door Sophie van Telemachus en Emile, maar wel op Sophie die als het ware in de plaats van Eucharis verliefd is op Telemachus. Sophie wordt in de situatie geplaatst, niet van de kuise vrouw - die in Fénelons verhaal wel degelijk aanwezig is in de figuur van Antiope, maar door Rousseau niet wordt vermeld -, maar van de vrouw die verteerd wordt door verlangen. Rousseau zegt dat Sophie '*est la rivale d'Eucharis*' (Rousseau, 1951/1762, p. 513). Hiermee plaatst hij Sophie niet zozeer op de plaats van Eucharis, als wel van Calypso die in het verhaal van Fénelon beschreven wordt als iemand die gek van verlangen en jaloezie is (Fénelon, s.d./1699, p. 147; verg. De Graaf, 1996, p. 133).

Een tweede parallel of spiegelbeeld is te vinden in de *Emile* zelf. In het tweede boek van de *Emile* is Rousseau ingegaan op de nadelen van het geschreven woord. Hij beschrijft daarbij hoe de rust van een man geheel verstoord wordt door een brief die hij ontvangt (Rousseau, 1951/1762, pp. 66-68). Door de brief gaat hij zich zorgen maken en allerlei onheil fantaseren. Zoals de reflexie de mens uit zijn oorspronkelijke natuurlijke rust haalt, zo breekt het geschreven woord het oorspronkelijk geluk door het opwekken van allerlei fantasieën. Hetzelfde gebeurt met Sophie: het lezen doorbreekt de harmonie van haar bestaan (Vanpée, 1999). Het lezen van *Les Aventures de Télémaque* heeft met andere woorden negatieve gemoedstoestanden bij Sophie tot gevolg. Voordien was er rust, harmonie en gesprek; na de lectuur is er passie, ergernis en eenzaam piekeren. Al deze gesteldheden zijn bij Rousseau ook deze die hij gebruikt om de overgang van de natuurlijke toestand naar de *état civile* te karakteriseren. Het geschreven woord, de brief, het boek, *Les Aventures de Télémaque* zijn illustraties van de onvermijdelijke overgang van natuur naar beschaving en van het daarbij horende onvermijdelijke onheil. De opdracht van de mens is juist tegenover deze onvermijdelijkheid een juiste houding te vinden. Het komt er voor de mens op aan rust en harmonie te vinden, vergelijkbaar met die van de natuurlijke oorsprong. Zoals bekend, komt hierbij een belangrijke rol toe aan de deugd, de *vertu*. Deze deugdzaamheid is het antwoord van de burgerlijke mens die, eenmaal uit zijn natuurlijke zelfgenoegzaamheid verjaagd, niet kan terugvallen op spontane intuïties, die immers allemaal 'verdorven' zijn. Het oeuvre van Rousseau is dan te lezen als een verkenning van de mogelijke conceptualiseringen van deze deugd van de 'vermaatschappelijkte' mens, alsook van de mogelijke - politieke en pedagogische - strategieën om deze deugdzaamheid te realiseren in mens en samenleving (Van Crombrugge, 1995). En lectuur is zo één van de mogelijkheden om deugd te bevorderen.

Les Aventures de Télémaque biedt hiertoe geen mogelijkheden. Interpretaties die wijzen op de ideale maatschappelijke verhoudingen die in dat boek te vinden zouden zijn en waarmee Sophie zich zou

moeten identificeren, worden op geen enkele wijze ondersteund door de tekst van de *Emile*. Het is trouwens zeer de vraag of in *Les Aventures de Télémaque* wel positieve vrouwbeelden te vinden zijn. Volgens Hillenaar is het boek juist doordrongen van Fénélon's achterdocht en zelfs angst voor de vrouw, wat resulteert in allerlei negatieve beelden zowel van de vrouw als meisje, als echtgenote en als moeder (Hillenaar, 1994, p. 48). Kortom: Rousseau hanteert de lectuur van *Les Aventures de Télémaque* alleen om te laten zien wat de negatieve gevolgen zijn van de overgang van natuur naar maatschappij en op welke wijze boeken hierbij kunnen functioneren. Rousseau introduceert uitdrukkelijk andere lectuur voor Sophie die haar uit de passie op weg van de deugdzaamheid moet zetten: *Le Spectateur*.

Sophie krijgt *Le Spectateur* te lezen of hoe het wel moet

Bij het vertrek van Emile krijgt hij van Sophie het boek van Fénélon. Emile en de gouverneur zullen vooral de politieke passages van dat boek samen doornemen. Sophie krijgt in ruil niet *Robinson Crusoe*, maar *Le Spectateur* en wel met als uitdrukkelijke boodschap door de lectuur ervan zich de deugden van de *honnêtes femmes* eigen te maken voor het moment dat Emile terug zal keren.

In het oeuvre van Rousseau komt *Le Spectateur* slechts op één andere plaats voor. Niet onbelangrijk evenwel is dat *Le Spectateur* ter sprake komt in de context van lectuur. Zo verhaalt Rousseau in zijn *Confessions* dat hij bij Madame de Waerens anders is beginnen te lezen en dat *Le Spectateur* hem toen zoveel leesplezier heeft gegeven. 'Ofschoon mijn oude leeswoede voorbij was, las ik een beetje van alles, omdat ik toch niets beter te doen had. *Le Spectateur* beviel me bovenal het meest en deed me ook goed' (Rousseau, 1973/1769-1770, p. 155). Ook interessant is een gesprek dat James Boswell (1740-1775) met Rousseau had, tijdens zijn *Grand Tour*. Boswell verhaalt hoe hij in 1764 met Rousseau sprak over de opvatting van deze laatste dat boeken in feite de ervaring en kennis van de werkelijkheid in de weg staan. *Le Spectateur* is blijkbaar een van de weinigen die goed werden bevonden (Boswell, 1981/1764, p. 51; p. 55).

Om één of andere reden wordt in de secundaire literatuur nergens aandacht besteed aan deze *Spectateur*. In de geannoteerde uitgave van de *Emile* van Richard wordt vermeld dat het hier een 'periodiek blad betreft dat verscheen te Londen van 1 maart 1711 tot 20 september 1714 en uitgegeven werd door de Engelse schrijver Addison'. En de editor voegt er aan toe: 'Het is een satirische schildering van de engelse ziel, destijds onwetend en ruw, welke Addison moreel, deftig en beleefd wou maken' (Rousseau, 1951/1762, p.630). Koenig vermeldt in de noten bij *Les Confessions*: 'het betreft hier de *Spectateur* van Addison, in 1714 te Amsterdam vertaald in het Frans, een in zijn tijd zeer populaire periodiek' (Rousseau, 1973/1769-1770, p. 353).

In feite betreft het hier het prototype en voorbeeld van alle moraliserende periodieken die in de loop van de achttiende eeuw in geheel Europa verschijnen (Rau, 1980; zie ook Buijnsters, 1991). *The Spectator* werd uitgegeven niet alleen door Joseph Addison (1672-1719), maar ook door Sir Richard Steele (1672-1729) en kende als voorloper *The Tatler*, uitgegeven door Steele. Het betreft hier een blad dat dagelijks verscheen en naar schatting met een gemiddelde oplage van 3000 à 4000 (na een verhoging van de belasting 1500 à 2000) exemplaren, met uitschietters van 15.000 à 20.000. Het blad kende een enorm succes en werd zeer snel vertaald in het Frans. In die taal verscheen het (zoals de Engelse heruitgaven) in zes boekdelen (Amsterdam 1714-1726) onder de titel: *Le Spectateur, ou le Socrate moderne. Où l'on voit un Portrait naïf des Moeurs de ce Siècle. Traduit de l'Anglois*. Het is de

uitdrukkelijke bedoeling van de *Spectator* om aan zedenverheffing te doen (Nowak, 1984). Heel specifiek richtten Addison en Steele zich tot de *fair sex*: 'But there are none to whom this paper will be more useful, than to the female world' (Addison & Steele, 1970/1711-1714, p. 33) - en wel omdat het dagblad handelt over de 'duties of virginity, marriage and widowhood' (idem, p. 16). De vertaler van de Franse *Spectateur* bevestigt ook dat hoewel 'het werk bestemd is voor verschillende soorten van mensen, de dames een erg belangrijke groep vormen' (Addison & Steele, 1996/1726, pp. 15-16). De titel '*Spectator*' wordt verantwoord door te stellen dat men als toeschouwer beter in staat is de fouten van het maatschappelijk spel te zien dan 'those who are in the game' (Addison & Steele, 1970/1711-1714, p. 5). De ondertitel van de Franse versie '*ou le Socrate moderne*' verwijst allicht naar het feit dat de auteurs zich vergelijken met Socrates: zoals Socrates de filosofie van de hemel naar de mens op aarde bracht, zo is het de ambitie van de *Spectator* de filosofie te brengen naar het dagelijks sociaal leven van de mens, naar de 'closets and libraries, schools and colleges, to dwell in clubs and assemblies, at tea-tables and in coffee-houses' (idem, pp. 31-32).

In de achttiende en negentiende eeuw werden de *Spectator* en zijn Europese vertalingen en navolgers beschouwd als het belangrijkste instrument van de Verlichting en de codering en verspreiding van de burgerlijke moraal (na de bijbel wel te verstaan) (Ross, 1982; Sturkenboom, 1998). In Frankrijk verschenen nog na 1750 verschillende edities. In tal van teksten uit deze periode die handelen over welke literatuur tot 'improvement of mankind' gelezen moet worden, wordt uitdrukkelijk gewezen op het belang van de *Spectator* die trouwens in tal van privébibliotheken teruggevonden werd. Dat Rousseau *Le Spectateur* bij Madame de Waerens leest en ter sprake brengt in zijn gesprek met Bosswel is dus niet toevallig, zoals het helemaal niet toevallig is dat deze *Spectateur* een belangrijke rol speelt in de opvoeding van Sophie. We stelden reeds dat *Le Spectateur* gericht was op zedenverheffing, zich vooral richtte tot de vrouwelijke lezers en in Frankrijk zeer verspreid was en sterk aanbevolen werd (Rau, 1980, p. 151). Alleen al omwille van deze feiten, is het duidelijk dat Rousseau in Sophies opvoeding tot deugdzaamheid *Le Spectateur* een belangrijke rol kan laten spelen (verg. Brandes, 1994). Er is echter meer aan de hand.

Vooreerst wilden Addison en Steele de burgerij niet zomaar van moraliserende lectuur voorzien. De *Spectator* moest voorwerp van gesprek worden in 'clubs and assemblies, at tea-tables and in coffee-houses'. *Spectator* - een van de pseudoniemen die Addison en Steele gebruikten - beval aan dat het blad in gezinnen 'part of the tea equipage' zou zijn (Addison & Steele, 1970/1711-1714, p. 32). Vormende lectuur moest met andere woorden niet alleen wat de inhoud betreft nuttig en aangenaam zijn - wat gerealiseerd werd door de levensechte beschrijvingen -; ze moest ook een openbare lectuur zijn: de gelezen literatuur moest besproken kunnen worden. 'I shall take it for the greatest glory of my work, if among reasonable women this paper may furnish tea-table talk' (idem, p. 16). Dit werd bevorderd doordat de *Spectator* zelf in een discursieve vorm uitgegeven werd. Er werden stellingen verdedigd en kritieken geformuleerd, vragen gesteld en beantwoord, telkens door verschillende personen die in de vorm van brieven met elkaar converseerden. Deze werkwijze was uitnodigend om in gesprek te gaan over de inhoud, daar de lezer als het ware mee opgenomen werd in het gesprek van 'Mr. Spectator' en protagonisten (Blancher, 1994).

Dit laatste is belangrijk. Op deze wijze vervulden Addison en Steele immers op creatieve wijze de voorwaarden die door Fénelon gesteld werden aan vormende lectuur. Zo beschouwd is in de opvoeding van Sophie *Le Spectateur* de antipode van *Les Aventures de Télémaque*. De lectuur van

Fénélon's boek is het voorbeeld van hoe het niet mag - dromerijen, in het geheim en geïsoleerd -, terwijl *Le Spectateur* het voorbeeld is van hoe het wel moet - nuttig en aangenaam en vooral uitnodigend tot gesprek.

Dat heel wat thema's in *Le Spectateur* handelen over de deugden van de vrouw - zowel als maagd, echtgenote en weduwe en dit zowel wat betreft haar privé als publiek leven - behoeft geen betoog en is reeds uitvoerig geanalyseerd (Heinrich, 1930; Leites, 1984). Voor onze vraagstelling is echter één thematiek opvallend. Een rode draad doorheen *Le Spectateur* was de kwestie van de *Ladies Library*. Geregeld doken vragen op betreffende de samenstelling van een goede bibliotheek voor meisjes.

Het vertrekpunt was de beschrijving van de bibliotheek van Eleonora 'who has turned all the passions of her sex into a love of books' (Addison & Steele, 1711-1714, p. 112). In feite werd hier een karikatuur gegeven van een dergelijke bibliotheek: de bibliotheek was vooral mooi en zeer romantisch opgebouwd, waarbij de boeken deel uitmaakten van het meubilair. Spectator vroeg zich af of hij zich hier niet in een kunstmatige grot bevond in plaats van een bibliotheek. Hij stelde trouwens vast 'that there were some few which the lady had bought for her own use, but that most of them had been got together, either because she had heard them praised, or because she had seen the authors of them' (idem, p. 111). Het beeld van de grot roept duidelijk Fénélon's verwijt op dat de meeste vrouwen romans lezen die hen isoleren van de werkelijke wereld. Spectator stelde in het vooruitzicht dat hij een lijst zou geven van boeken die wel nuttig zijn. Een tijd later melde Eleonora dat de *Spectator* een deel was geworden van haar *tea equipage* en dat ze wachtte met nieuwe boeken te kopen tot de lijst van boeken die wel nuttig zijn, gepubliceerd was (ibidem, p. 285). Spectator kwam echter niet met de lijst van goede boeken. Hij bracht wel verslag uit van de vele suggesties die hij gekregen had van allerlei betrokkenen: boekverkopers, echtgenoten, de dames zelf, alsook '*men of learning*'. Blijkbaar was de taak te moeilijk om zijn belofte te houden. Als oplossing stelde hij voor dat de vrouwen zich voorlopig zouden beperken tot de lectuur van *The Spectator*.

De lijst voor de goede *Ladies Library* werd (althans in *The Spectator* - Steele zal later wel een catalogus uitgeven) nooit gepubliceerd. Het lijkt er zelfs op dat de auteurs er niet echt meer in geloofden. In elk geval lieten ze één van de protagonisten - Anabella - de lectuur van het tijdschrift loven omwille van de vormende waarde ervan en tegelijk waarschuwen voor de gevaren van de zelfstandige lectuur door vrouwen. Deze Anabella besloot haar brief met 'I will proceed no further than to recommend the bishop of Cambray's Education of a Daughter' (ibidem, p. 296). Met andere woorden, Fénélon - de bisschop van Cambray - had in *De l'éducation des Filles* reeds duidelijk aangegeven wat de gevaren van de lectuur in de opvoeding van meisjes zijn en hoe deze gevaren voorkomen konden worden. *The Spectator* realiseerde door zijn inhoud - nuttig en levensnabij - en door zijn vorm - brieven die door middel van vraag en antwoord aanzetten tot gesprek - de voorwaarden die Fénélon stelde en maakte alle andere boeken als het ware overbodig.

Besluit

Afsluitend kunnen we stellen dat Rousseau, niet omwille van Sophies lectuur van Fénélon's *Les Aventures de Télémaque*, maar wel door de keuze van *Le Spectateur* van Addison en Steele als lectuur voor Sophie, op subtiële wijze Fénélon's opvattingen over lectuur in de meisjesopvoeding onderschreef. Het verschil in opvoeding tussen Emile en Sophie moet dan niet zozeer gezocht

worden in de verschillende inhoud van *Robinson Crusoe* en *Les Aventures de Télémaque*. Is de inhoud niet onbelangrijk, minstens even belangrijk is de wijze waarop lectuur aangeboden en begeleid wordt. In het kader van de opvoeding van Emile zocht Rousseau naar het boek dat alle andere overbodig zou maken. Pragmatisch stelde hij dat andere boeken dan *Robinson Crusoe* gelezen konden worden, maar dat verzamelwerken geheel te mijden waren. De keuze van *Le Spectateur* voor de opvoeding van Sophie zou begrepen kunnen worden als een bewijs voor de gangbare interpretatie volgens dewelke de opvoeding van Emile en Sophie grondig verschillend zijn. Wat niet geschikt is voor de opvoeding van de jongen is misschien wel geschikt voor de opvoeding van het meisje. Men kan echter ook stellen dat *Le Spectateur* eerder een afzonderlijk genre is, en wel een dat een oplossing lijkt te bieden voor zowel de gevaren van het lezen in het algemeen, als voor de lectuur van tekstverzamelingen in het bijzonder, en vooral voor de vrouwelijke leescultuur (Sturkenboom, 1998). De moraliserende tijdschriften in de stijl van de *Spectator* brachten immers niet zozeer een verzameling van passages van andere auteurs, maar droegen allerlei alledaagse thema's aan op een literaire wijze, waarbij morele kwesties werden besproken omwille van de zedenverheffing.

Bovendien lijkt deze interpretatie goed aan te sluiten bij het inzicht dat bij Rousseau vrouwen verschillende en met elkaar strijdende rollen te vervullen hebben (De Graaf, 1996). Indien Sophie zowel een goede minnares, een goede echtgenote, een goede huishoudster als een goede moeder van de kinderen moet zijn, dan volstaat het niet haar *in abstracto* vrouwelijke deugden voor te houden. Het is dan meer aangewezen haar door middel van concrete situaties en gesprekken daarover de plichten van *dehonnêtes femmes* voor te houden.

In elk geval is het zo dat dit type tijdschriften een grote verspreiding gekend heeft, zowel voor de opvoeding van het mannelijk gedeelte van de bevolking, als de vrouwelijke wereld. In de realiteit lijken tijdschriften - zoals de *Spectator* - de morele en pedagogische ambities beter gediend te hebben dan literatuur. Rousseau zou voor wat de vrouwen betreft dit niet betreurd hebben. Of hij het gebruik van dergelijke 'spectatoriale geschriften' voor de opvoeding van de man zou geapprecieerd hebben, is twijfelachtig.

Literatuur

Addison, J. & Steele, R. (1970/1711-1714). *The Spectator in four volumes*. (Ed. G. Smith). London: Everyman's Library.

Addison, J. & Steele, R. (1996/1726). *Le Spectateur*. (Ed. B. Duicq). Paris: La Bibliothèque.

Blaicher, G. (1994). 'The improvement of the mind': Auffassungen vom Lesen bei John Locke, Richard Steele and Joseph Addison. In P. Goetsch (Ed.), *Lesen und Schreiben im 17. und 18. Jahrhundert* (pp. 91-107). Tübingen: Narr.

Boswell, J. (1981/1764). *Besuch bei Rousseau und Voltaire. Auszug aus Boswell on the Grand Tour: Germany and Switzerland*. Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt.

Brandes, H. (1994). Die Entstehung eines weiblichen Lesepublikums im 18. Jahrhundert. Von den Frauenzimmerbibliotheken zu den literarischen Damengesellschaften. In P. Goetsch (Ed.), *Lesen und Schreiben im 17. und 18. Jahrhundert* (pp. 125-133). Tübingen: Narr.

- Buijnsters, P.J. (1991). *Spectatoriale Geschriften*. Utrecht: HES.
- Chérel, A. (1970/1917). *Fénélon au XVIIIe siècle en France (1715-1820), son prestige, son influence*. Genève: Slatkine.
- Crombrugge, H. van (1995). Rousseau on family and education. *Paedagogica Historica*, 31, 445-480.
- Fénélon (s.d./1678). *De l'éducation des filles - Dialogues des morts*. (Ed. E. Faquet). Paris: Nelson.
- Fénélon (s.d./1699). *Les aventures de Télémaque* (Ed. M. Lefèvre). Paris: Garnier.
- Fourny, D. (1990). L'Emile et la question du livre. *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 278, 309-319.
- Ganachaud, C. (1999). La lecture, sa valeur, son intérêt chez Rousseau. In T. L'Aminot (Ed.), *Jean-Jacques Rousseau et la lecture* (pp. 3-18). Oxford: Voltaire Foundation.
- Goré, J.L. (1968). Introduction. In Fénélon (1968/1699). *Les aventures de Télémaque* (Ed. J.L. Goré) (pp. 25-59). Paris: Garnier.
- Graaf, M. de (1996). *Vrouwelijkheid bij de pedagoog Jean-Jacques Rousseau*. Amsterdam: Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Heinrich, J. (1930). *Die Frauenfrage bei Steele und Addison. Eine Untersuchung zur englischen Literatur- und Kulturgeschichte im 17./18. Jahrhundert*. Leipzig: Mayer & Müller.
- Hillenaar, J. (1994). *Le secret de Télémaque*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Jurt, J. (1994). Lesen und Schreiben bei Rousseau. In P. Goetsch (Ed.), *Lesen und Schreiben im 17. und 18. Jahrhundert* (pp. 241-250). Tübingen: Narr.
- Leites, E. (1984). Good humor at home, good humor abroad: the intimacies of marriage and the civilities of social life in the ethics of Richard Steele. In M.A. Nowak (Ed.), *Educating the audience: Addison, Steele and eighteenth-century culture* (pp. 49-87). Los Angeles: Clark Library-University of California.
- Martin, J. Roland (1985). *Reclaiming a conversation. The ideal of educated woman*. London: Yale University Press.
- Negrone, B. de (1987). La bibliothèque d'Emile et de Sophie. La fonction des livres dans la pédagogie de Rousseau. *Dix-huitième Siècle*, 19, 379-390.
- Nowak, M.A. (Ed.) (1984). *Educating the audience: Addison, Steele and eighteenth-century culture*. Los Angeles: Clark Library- University of California.
- Pau-Gillot, C. (1999). La bibliothèque de Julie. In T. L'Aminot (Ed.), *Jean-Jacques Rousseau et la lecture* (pp. 77-92). Oxford: Voltaire Foundation.
- Rau, F. (1980). *Zur Verbreitung und Nachahmung des Tatler und Spectator*. Heidelberg: Winter Universitätsverlag.

Ross, A. (1982). Introduction. In R. Steele & J. Addison, *Selections from The Tatler and The Spectator* (pp. 21-55). London: Penguin.

Rousseau, J.J. (1951/1762). *Emile ou de l'éducation* (Ed. F. & P. Richard). Paris: Garnier.

Rousseau, J.J. (1969). Emile et Sophie ou les solitaires. In J.J. Rousseau, *Oeuvres complètes. Tome IV* (pp. 881-924). Paris: NRF.

Rousseau, J.J. (1973/1769-1770). *Les confessions* (Ed. B. Gagnebin, M. Raymond & C. Koenig). (2 vols.). Paris: Gallimard.

Rousseau, J.J. (s.d./1761). *Julie ou la nouvelle Héloïse*. Paris: Garnier.

Sturkenboom, D.M.B. (1998). *Spectators van hartstocht: sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Nijmegen: Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen.

Termolle, P. (1999). Rousseau, lecteur et critique des compilateurs. In T. L'Aminot (Ed.), *Jean-Jacques Rousseau et la lecture* (pp. 65-76). Oxford: Voltaire Foundation.

Vanpée, J. (1999). Leçons de lecture dans l'Emile: de la lettre à la fable. In T. L'Aminot (Ed.), *Jean-Jacques Rousseau et la lecture* (pp. 217-230). Oxford: Voltaire Foundation.

Noten

[\[1\]](#) We hebben alle Franse citaten vertaald. De verwijzing betreft de Franse tekst.